

XIX. YÜZYIL DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİ HAKKINDA YAZILMIŞ OLAN BİRİNCİ ELDEN KAYNAKLAR

Bahattin GENÇAL

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

Özet

XIX. yüzyıl, Türk dünyasının en batısından en doğusuna kadar uzanan coğrafyalarda büyük siyasî değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılda, Türk dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, en doğu kısmını teşkil eden Doğu Türkistan coğrafyasında da büyük bir siyasî değişim yaşanmıştır. Bu değişimin sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Doğu Türkistan'daki yerli Türk halkları bağımsızlıklarını kazanmak için gerçekleştirmiş oldukları faaliyetler neticesinde vatanlarını Çin işgalinden kurtararak Gulca, Hoten, Urumçi ve Kâşgar şehirlerinde kendi siyasî yönetimlerini kurma imkanını elde etmişlerdi. Bu hanlıklardan Gulca Hanlığı ilk önce Rus Çarlığı tarafından ele geçirildi. Daha sonra Çarlık Rusyasıyla Çin devleti arasındaki anlaşmayla Çin'e bırakıldı. Diğer hanlıklardan Hacı Padişah'ın kurmuş olduğu Hoten ve Dunganların kurmuş olduğu Urumçi Hanlığı Kâşgar Emiri Yakup Bey tarafından 1864 yılında Kâşgar şehri merkez olmak üzere Doğu Türkistan coğrafyasında kurulan Kâşgar Hanlığının topraklarına katıldı. Bu hanlıkların en büyüğü ve askeri olarak en güçlüsü olan Kâşgar Hanlığı ise 1877 yılında Çinliler tarafından işgal edildi. Günümüzde, XIX. yüzyılda kurulmuş olan bu şehir devletleriyle alakalı en güvenilir bilgileri, bu hanlıkların tebaasından olan yazarların Çağatay Türkçesiyle yazmış oldukları yerli tarihî kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Bunun yanında hem XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan coğrafyasında kurulmuş olan Kâşgar, Gulca, Hoten Hanlığının siyasî, askerî, sosyal, kültürel, medeni durumu, hem de bu hanlıkların tebaasıyla iç içe yaşayan Çin, Dungan, Kalmuk, Şibo, Solon, gibi diğer milletlerle siyasî, askerî ilişkileri üzerine bizlere önemli bilgiler sunan ve XIX. yüzyılda bu bölgede yaşayan tarihçiler tarafından kaleme alınan birinci el tarihi kaynak statüsüne sahip Molla Bilal Nazımının *Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çin*, Molla Musa Sayramının *Târîh-i Emniyye*, Kârî Kurban Ali Halidinin *Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde*, ve *Tevarîh-i Hamse-i Şarkî*, Muhammed Kârî Ömerin *Ceng-nâme*, Muhammed Alemin *Tarih-i Kâşgar* adlı eserleri bu yüzyılın siyasî ve askerî olaylarını daha iyi anlama, analiz etme noktasında Türk dünyası tarih araştırmacılarına önemli bilgiler sunmaktadır. Sonuç olarak yukarıda

zikredilen tarihi kaynaklarda verilmiş olan bilgiler bu bölge üzerine araştırma yapan Türk dünyası tarih araştırmacıları tarafından objektif bir şekilde incelenirse Doğu Türkistan tarihinin XIX. yüzyılıyla ilgili çalışmalara büyük katkı sağlayacağı ve bilinmeyen yahut eksik bilinen birçok bilgiyi aydınlatacağı muhakkaktır.

Anahtar kelimeler: Doğu Türkistan, XIX. yüzyıl, Ana kaynaklar, Tarih-i Kâşgar, Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i ÇİN, Alaylı Muhammed Kârî Ömerin Ceng-nâmesi, Tevarih-i Hamse-i şarkî.

PRIMARY SOURCES ABOUT THE 19th CENTURY HISTORY OF EASTERN TURKESTAN

Abstract

19th century witnessed important political changes throughout the Turkic world, ranging from the western to the eastern edge. In this century, as well as in other territories of the Turkic world, and in Eastern Turkestan, located on the eastern part of Turkestan, major political changes took place. As a result of these policy changes at the beginning of the second half 19 century, Turkic peoples living in the territory of Eastern Turkestan began fighting for independence and after freeing their homeland from the occupation of China they were able to create their own Khanate in the cities Kuldzha, Khoten, Urumqi and Kashgar. Of these khanates, Kuldzha Khanate was captured by Tsarist Russia at first. Then, according to the agreement between Tsarist Russia and China, the territory of the khanate was transferred to China. The Khoten Khanate, established by Haji the padishah and the Khanate of Urumqi, established by Dungans, in 1864 were united in the Khanate of Kashgar by Yakup Bey, the Emir of Kashgar Khanate, located on the territory of Eastern Turkestan. And the Khanate of Kashgar, which was the largest and had more powerful military forces, was seized by China in the year of 1877. In today's time the most reliable data on the khanates based in the 19th century, can be found in the local historical sources, and written in the Chagatai language by the historians of that time.

In addition, such works as "Kitab-i Guzât der Mülk-i Chin," written by Bilal Mulla Nazimi, "Tarikh-i Emmiyye," written by Mulla Musa Sairami, "Kitab-ı Tarih-i Jeride -i Jadida" and "Tewarih-i Hamse-i şarkî" written by Kari Kurban Ali Khalidi, as well as "Jang Name ", written by Mohammed Kari Omer, and, "Tarikh-i Kashgar" written by Mohammad Alem, provide important historical information about the khanates of Kashgar, Kuldzha and Khoten, created in the second half of 19th century in the Eastern Turkestan, about the political, military, socio-cultural systems of these khanates, as well as political and military relations between such nations as the Chinese, the Dungans, the Kalmyks, the Shibos, the Solanas, who lived in close contact with each other on the territory of these khanates. Also, the above works provide important information for researchers of the Turkic world for a deeper understanding and analysis of political and military order of the day.

In conclusion it should be noted that if historians carrying out research on the region to objectively consider the information contained in the above sources, then surely it would make a huge contribution to the research work related to the history

of East Turkestan in the 19th century and clarify much of the missing and inaccurate data.

Key words: Eastern Turkestan, XIX. century, Tarikh-i Kashgar, Kitab-i Guzât der Mulk-i Chin, Jang Name, Tewarih-i Hamse-i Sharki.

XIX. yüzyıl, Türk dünyasının en batısından en doğusuna kadar uzanan coğrafyalarda büyük siyasî değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılda, Türk dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, en doğu kısmını teşkil eden Doğu Türkistan coğrafyasında da büyük bir siyasî değişim yaşanmıştır. Bu değişimin sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Doğu Türkistan'daki yerli Türk halkları bağımsızlıklarını kazanmak için gerçekleştirmiş oldukları faaliyetler neticesinde vatanlarını Çin işgalinden kurtararak Gulca, Hoten, Urumçi ve Kâşgar şehirlerinde kendi siyasî yönetimlerini kurma imkanını elde etmişlerdir. Günümüzde XIX. yüzyılda kurulmuş olan bu şehir devletleriyle alâkalı en güvenilir bilgileri aynı bölgede yaşayan yazarların yazmış olduğu yerli tarihî kaynaklardan öğrenmekteyiz ki bunlar Çağatay Türkçesi'yle kaleme alınmış olup XIX. yüzyıl Doğu Türkistan'ın siyasî, askerî, sosyal ve kültürel tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Araştırmamızda bölgenin XIX. yüzyıl tarihi hakkında çalışanlara önemli bilgiler sunan ve Doğu Türkistan tarihinin yerli ana kaynaklarını oluşturan Molla Bilal Nazımînin *Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çîn*, Molla Musa Sayramînin *Târîh-i Emniyye*, Kârî Kurban Ali Halidînin *Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde*, ve *Tevârîh-i Hamse-i Şarkî*, Muhammed Kârî Ömerin *Ceng-nâme*, Muhammed Alemin *Tarih-i Kâşgar* adlı eserleri ve bu eserlerin içerikleri hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunacağız. Doğu Türkistan tarihinin zikredilen dönemine ait bilgi veren bu kaynak eserler, hem Türk dünyası tarihi araştırmacıları, hem de edebiyatçılarının faydalanması açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu eserler şunlardır:

Tarih-i Kâşgar

Bu eser, Hotenli tarihçi Muhammed Alem tarafından H. 1311 M. 1893 tarihinde Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır (Alem 1893: 126a). Eserin yazması 61 varaktan oluşmakta ve H. 1311 tarihine ait iki yazma nüshası bulunmaktadır. Nüshaların yazı tipleri nastalîk olup birinci nüsha daha düz, diğeri ise biraz daha kırık yazılmıştır. Günümüze kadar üzerinde pek durulmayan bu eserin Japon Tarihçi Masami Hamada tarafından Latin harfleriyle transkripsiyonu yapılmıştır. Bu transkripsiyonlu metnin yayınlanma tarihi tam olarak tespit edilememiştir. El yazma eserin içeriğine gelince metnin yazarı ilk etapta Hoten şehrinden bahsetmektedir. Yazarın verdiği bilgilere göre XIX. asırda Hoten şehri önce Çinlilerin elinde bulunmaktadır. Çinliler bunu fırsat bilip Hotenlilerden fazla vergi alıp, onlara zulmetmeye başlamışlardır. Olayların sonucunda bundan hoşnut olmayan halk, isyan edip Habibullah Hacıyı kendilerine yönetici olarak seçmiştir. Daha sonra yazar, Habibullahın Abdurrahman Hoca, İbrahim Hoca ve Masum Han Hoca olmak üzere üç kardeşi olduğundan bahseder (Alem 1893: 67a). Yazar, akabinde Habibullah Hoca ve ailesinin Hoten Hanlığını kurmasının yanısıra onun askerî ve siyâsî faaliyetlerine değinmektedir. Bu faaliyetlerde Habibullah Hoca, Çinlilerle başarıyla mücadele etmiştir. Bu mücadelelerde çok sayıda Çinli öldürülmüş, bazıları da müslüman olmuştur (Alem 1893: 73a). Bunların yanında yazar, Hoten hanının halkından almış olduğu vergi miktarlarından da bahseder. Bu bilgilere göre Hoten hanı mahsulden onda bir, hayvanlardan kırkta bir vergi alırdı (Alem 1893: 91b). Yine yazarın verdiği bilgilere göre Kâşgar Hanı Yakup Bey, Hoten Hakimi Hacı Habibullah'ı ziyaret etmek istediğini elçiyle kendisine bildirir. Bunu kabul eden Hacı Habibullah ve oğlu, daha sonra Yakup Bey tarafından hapsedilerek öldürülür. Bunu duyan Hoten halkı Yakup Beyin Hoten üzerindeki hakimiyetini kabul etmeyerek onun ordusuyla savaşır. Sonuçta

Hoten, Yakup Beyin eline geçer. Fakat her iki taraftan binlerce insan ölür. Yakup Bey Hoten'e Mir Baba Dadhah'ı hakim olarak atar (Alem 1893: 102a). Bunun akabinde Yakup Bey, Cemaleddin Hacenin elinden Aksu'yu alır ve bu şehire Mirza Necmeddin Dadhah'ı hakim olarak atar. Yazarın bundan sonra vermiş olduğu bilgiler tamamen Yakup Beyin siyasî ve askerî faaliyetleriyle alakalıdır. Daha sonraki kısımda yazar, Kâşgar Hanı Yakup Beyin bölgede devlet kurup çevrede yer alan diğer şehirleri ele geçirmesinden bahseder. Metnin en son kısmında Yakup Beyin vefatıyla, Çinlilerin bölgeyi ele geçirmesi sırasında Yakup Beyin oğlu Bek Kulı Beyin memleketi Çinlilerin işgalinden kurtarmak için giriştiği askerî faaliyetlerden bahseder. Sonuç olarak bu eser, genel itibarıyla hem Hoten Hanlığının, hem de Kâşgar Hanlığının siyasî, askerî ve sosyal durumundan bahseden önemli bir tarihi kaynaktır.

Tevârîh-i Hamse-i Şarkî

Kârî Kurban Ali Halidî tarafından 1889 yılında yazılmaya başlanan bu eser, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış olup 1910 yılında tamamlanmıştır. Eserin yazma nüshasının nerede bulunduğu dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eser, 1910 yılında Kazan'daki Örnek matbaasında basılmıştır. Eser, geniş hacimli olup 791 sayfadan oluşmaktadır. Yazar, 10 bölümden oluşan bu eserinde Arap, Fars, Türk, Moğol ve Çin dilinde yazılmış olan kaynakları kullanarak Kazak, Tatar, Moğol, Türk ve Çin halklarının tarihini yazmıştır. Yazar bu eserini yazarken Rus araştırmacıları W. Radloff, A. Wambery ve H. Katanovun kitaplarından da faydalanmıştır. Bunun yanında, Kurban Ali Halidinin en büyük özelliklerinden biri, bir konu hakkında yazı yazarken, elindeki bütün kaynaklardan faydalanarak konuyu izah etmeye çalışmasıdır. Kurban Ali Halidî, *Tevârîh-i Hamse-i Şarkî* adlı eserini yazarken bilinmeyen bir çok yazma eserin yanında *Tibyân-ı Nâfik*, *Cihân-nüma*, *Kâide-yi*

Özbekiyye, Gıyâs'ul-Luğât, Şecere-i Türkî, Târîh-i Taberi, Hayrullah Efendi Tarihi, İbn-i Haldunun Usul-i Tevârîh ve Bilal Nazimînin *Gazavât-ı Çin* adlı yazma eserlerinden de faydalanmıştır. Yazar, *Tevârîh-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinde Hunlar, Karahanlılar, Altın Orda, Kök Orda, Ak Orda, Kazak hanları, Cungar istilası, Hokand Hanlığı ve hanları, Kazak cüzleri, Kıpçaklar, Kırgızlar, Nogaylar, Başkurtlar, Moğol Hanlığı, İlhanlılar tarihinden ve Osmanlı Devleti padişahlarının şecerelerinden bahsetmektedir. Yazar, bunların yanında eserinde Batı Çin ve Doğu Türkistan halkının oluşum dönemi hakkında da geniş bilgiler vermektedir. Bu kısımda tarihi Karahanlılardan başlatan yazar, sırasıyla Sultan Sıddık Buğra Han (Kârî Kurban Ali Halidî 1910; Tötenayev vd. 1992: 72), Alparslan Han, Tuğluk Timur Han, Afak Hoca ve oğullarının tarihinden bahsetmektedir. Akabinde Cihangir Hacı isyanı (Kârî Kurban Ali Halidî 1910; Tötenayev vd. 1992: 91), Madali Hanın Kâşgar'a gelmesi, Yusuf Hoca isyanı, Yedi Hoca isyanı, Veli Han Töre isyanı, Büzrük Han vakıası ve son olarak Yakup Bey ve devletinin tarihinden bahsetmektedir (Kârî Kurban Ali Halidî 1910; Tötenayev vd. 1992: 109). Ayrıca yazar, bu eserde Kazak halkının kültürel hayatı ve etnografyasını incelemekle beraber, halkın âdetlerini, geleneklerini, dinî inançlarını da kaleme almıştır. Eserde bazı coğrafi adların yanında yer ve su adlarına da yer verilmiştir. Sonuç olarak yazar, bir konuyu yazarken en eski dönemlerden kendi zamanına kadar ulaşmış olan bütün kaynakları karşılaştırarak meseleyi ele almaktadır. Yazarın bu eseri, Orta Asya Türk tarihi araştırmacıları için eşsiz bir örnektir.

Tarîh-i Emniyye

Bu eser, Molla Musa b. İsa Sayramî tarafından XIX. yüzyılın sonlarında Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış olup, 1903 yılında tamamlanmıştır. Bu eserin bilinen üç yazma nüshası bulunmakta olup, bunlardan sadece biri tamdır.

Tam olan bu nüsha, Rusya İlimler Akademisi Peterburg şubesindeki "Asya Halkları Türkçe El yazmaları" bölümünde 486 numarayla muhafaza edilmektedir. Peterburg'daki yazma eser esas alınarak, Bu eserin 1905 yılında N. N. Pantusov tarafından Kazan üniversitesinde tıpkı basımı yapılmıştır (Sayrami1903; Buyar 2006: 44). Bunun yanında bu eser üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmış ve makaleler yazılmıştır. Bu eser hakkında D. İ. Tihonov ve Y. G. Baranova gibi araştırmacıların makaleleri bulunmaktadır. Eser, Mehemmet Zunun tarafından çağdaş Uygurcaya aktarılıp Urumçi'de 1989'da basılmıştır (Sayrami1903; Buyar 2006: 45). Bunun yanında, eser üzerine 2004 yılında Cengiz Buyar tarafından "*Tarih-i Emniye'nin Transkripsiyonu ve Bilgilerinin Değerlendirilmesi*" adı altında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. *Tarih-i Emniye* içerik olarak mukaddime, destan ve hatime olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Başlangıçtaki mukaddime bölümü iki baktan oluşmaktadır. Destan bölümü ise birinci ve ikinci destan olmak üzere iki kısma bölünmüş olup birinci destan 15 baktan, ikinci destan ise 18 baktan oluşmaktadır. Hatime bölümü ise eserin son bölümüdür (Sayrami1903; Buyar 2006: 8). Yazar, eserine Allah'a ve Hz. Peygamber'e medhiye ile başlayıp daha sonra dört halifeden bahseder. Sonrasında olaylara Hz. Nuh'dan başlayan yazar, Türklerin soyunun onun oğlu Yafes'ten gelmekte olduğunu belirtir (Sayrami1903; Buyar 2006: 9). Akabinde Cengiz Hanın oğulları Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluyun kurmuş olduğu devletlerden bahseder. Daha sonra Timur Kürgen, Seidiyye Hanlığı yanında, Hocaların Kalmuklar ve Çinlilerle mücadelelerinden bahseder. Akabinde yazar, Cihangir Hacenin Yedi Şehiri istilası, Muhammed Ali Hanın Kâşgar'a gelerek burayı fethetmesi, Çinlilerin burayı tekrar ele geçirmesi ve XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyası üzerinde Çinlilerin, Hocaların ve Dunganların karşılıklı siyasî ve askerî mücadelelerinden bahseder. Daha sonraki kısımlarda XIX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihine ait bilgiler veren yazar, burada Yedi Şehiri tamamen ele

geçirip Büzruk Hanın yerine Kâşgar Hanlığı tahtına oturan Yakup Beyin geçmiş hayatının yanında siyasî icraatlarından bahseder. Bu bağlamda Yakup Bey Yedi Şehir'de siyasî birliği sağlamak için ilk önce bölgedeki hocaları ortadan kaldırıp etrafta yer alan Yarkent, Maralbaşı, Hoten, Aksu ve Kuça gibi şehirleri fethetmiştir. Ayrıca yazar eserinde Çin ve Rusya tehlikesine karşı Yakup Beyin Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere Devleti ile siyasî münasebetler kurup bunlara elçilik heyetleri gönderdiğini de kaleme almıştır (Sayrami1903: Buyar 2006: 13). Bunun yanında eserde Dunganların yaşadıkları Manas, Urumçi ve Turfan gibi şehirleri Yakup Beyin ele geçirmesinden ve daha sonra Çin ordularının Kâşgar'a hareketinden bahsedilir. Bu esnada Yakup Bey vefat etmiş ve oğlu Bik Kulu Bik yönetimi eline almaya çalışmıştır. Fakat bu durum dağılan birliğin yeniden yapılanmasına bir daha fırsat vermemiştir. Eserin en son kısmında Kâşgar, Yarkend, Hoten, Aksu, Üç Turfan, Kuça ve Köhne Turfan şehirleri ayrı ayrı tanıtılmakla beraber buradaki yerli halkla alakalı bilgiler verilmektedir (Sayrami1903; Buyar 2006: 6). Sonuç olarak Molla Musa Sayramînin bu eseri, geniş kapsamlı bir Kâşgar tarihidir. Eserde, hem XIX. yüzyıl Doğu Türkistan, hem de 1864 yılında Yakup Beyin kurmuş olduğu Kâşgar Hanlığının siyasal, sosyal, iktisadî, kültürel tarihiyle alakalı geniş kapsamlı önemli bilgiler verilmektedir. Bunun yanında yazar eserini daha da genişleterek yeni bir eser daha yazmış, buna da *Târîh-i Hamîdî* adını vermiştir. Bu eser de 1908 yılında basılmıştır.

Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde

1886-1887 yılları arasında Kârî Kurban Ali Halidî tarafından Doğu Türkistan'daki bazı şehirlere seyahati esnasında kaleme almış olduğu bu eser, Doğu Türkistan tarihinin ana kaynaklarından biridir. Bu eser, Saint-Peterburg'da bulunan Asya Müzesinde C 578 kodu ile Uygurca el yazmaları

bölümünde bulunmaktadır. Eser, Petrovski'nin 1909 yılına ait koleksiyonundan alınmıştır (Kononova 1965: 143). Eser, 1889 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında Arap harfleriyle Çağatay Türkçesinde basılmıştır. İçerik olarak eser, müellifin Doğu Türkistan coğrafyasının bir kısmına yapmış olduğu seyahat esnasında gezdiği şehirleri ve bunların o zamanki özelliklerini, ayrıca gördüklerinin yanısıra derlediği bilgileri bir sistem içerisinde değerlendirerek kaleme almasından oluşmaktadır. Yazar ilk olarak seyahati boyunca gezip gördüğü Manas, Sancı, Rumçe, Davançi, Turfan ve Astane şehirleri yanında bu şehirlerdeki akarsular, yer adları, camiler, mescidler türbeler ve bölgede evvelce yaşamış olan âlimler ve onların menakıpları hakkında bilgi vermektedir. Bunun yanında belirtilen şehirlerin halkının etnik olarak hangi milletlerden oluştuğundan da bahsetmektedir. Bunun ardından yazar Turfan şehrinde geçmiş olduğu rivayet edilen Ashab-ı Kehf kıssasına temas etmektedir. Yazar bu bölümde Ashab-ı kehf kıssasına uzun uzadıya temas ederek bu kıssayı çeşitli âlimlerin görüşleriyle açıklamaya çalışmaktadır. Yazar, eserinin en son kısmını Çin'in çeşitli bölgelerinde yaşayan Dungan halkına ayırmıştır. Bu bölümde Dunganların İslamiyeti nasıl kabul ettiklerinin yanısıra XIX. yüzyılda Çin'in çeşitli yerlerinde çıkarmış oldukları isyanların başlama, gelişme ve sonuç aşamalarını ele almaktadır. Bu kısımdan Dunganların isyanına neyin sebep olduğunu, bu isyanın hangi şehirde başladığını ve daha sonra hangi şehirlere sıçradığını, isyancıların liderlerinin kim olduğunu öğrenmekteyiz. Bunun yanında yazar seyahati boyunca gezmiş olduğu yerlerin aralarındaki mesafeyi o zamanların uzunluk sistemi olan "çakırım" sistemiyle belirterek eserinde bize sunmuştur. Yazar metnin en son kısmında kendisinin Ayagüz şehrinde doğup Çevaçek şehrinde yaşadığını belirtmektedir (Halidî 1889; Gencal 2007:10). Sonuç olarak metnin yazarının kitabında vermiş olduğu tüm bilgiler yazarın gezdiği yerleri gözlemlemesiyle oluşmuştur ki, bu da esere hem içerdiği

bilgiler, hem de birinci el tarihî kaynak olmasından dolayı büyük bir itibar kazandırmıştır. Dolayısıyla bu eser, XIX. yüzyıl sonlarındaki Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerinin etnik yapısı, şehir mimarisinin yanısıra tarihî ve kültürel eserlerini öğrenmemizde bizlere önemli bilgiler sağlamaktadır (Halidî 1889; Gencal 2007:6). Ayrıca yazarın eserinin en son bölümünde Doğu Türkistan ve Çin'in diğere bazı bölgelerinde yaşayan Dungan halkının isyanları hakkında vermiş olduğu bilgiler, bölgenin XIX. yüzyıl siyasî tarihini aydınlatması bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Alaylı Muhammed Kârî Ömer'in Ceng-nâmesi

Muhammed Kârî Ömer tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısında yazılmaya başlanan bu eser, Kâşgar Hanlığının 1864 yılında kuruluşundan 1877 yılında Çinliler tarafından yıkılmasına kadar geçen zaman aralığında meydana gelen siyasî ve askerî olayları ele almakta olup genel itibariyle bir Kâşgar Hanlığı tarihidir. Metnin yazması Rus Lyutşa'nın koleksiyonunda bulunmaktaydı. Eser, 43 varaktan oluşmakla beraber Moskova Doğu İlimler Akademisinde B. 292 numara ile kayıtlı bulunmaktadır (Kononova 1965: 144). Metnin yazarı eserini Çağatay Türkçesiyle Ceng-name tarzında kaleme almıştır. Metindeki siyasî ve askerî olaylar bazan nesir ile anlatılmasına rağmen genelde manzum olarak ifade edilmiştir (Kârî Ömer 1305; Gencal 2004: IV). Yazarın eserine başlama tarihi H. 1282 M. 1865 tarihi olup bu Hekim Han Töre, Kıpçak Bey Muhammed Binbaşı, Mirza Ahmed Kuşbeyi ve Hudayar Han'ın şehirli ve göçebe Özbek askerlerinden oluşan bir orduyla Hokand topraklarından Buhara Emirinin önünden kaçarak Kâşgar'a Yakup Beyin yanına geldikleri tarihtir. Yazar eserini Kâşgar Hanlığının yıkılmasından 11 sene sonra H. 1305 M. 1888 yılında tamamlamıştır. Bu eser, Yakup Beyin Doğu Türkistan'da siyasî birliği sağlama uğrunda giriştiği fetihler ve yaptığı mücadeleler hakkında bize önemli

bilgiler sunmaktadır. Eser, içerik olarak Yakup Beyin Çinliler ve Dunganlarla savaş ve mücadelelerini içermektedir. Eserin yazarı olan Muhammed Kârî Ömer, Kâşgar Hanlığının kuruluşundan Çinliler tarafından ortadan kaldırılmasına kadar Doğu Türkistan'da bulunmuş olup, kendisi Yakup Beyin en yakın adamlarındandır. Bunun yanında Yakup Bey tarafından ordu kumandanlığına getirilmiş olup hanlığın yıkılmasına kadar bu görevde kalmış ve her zaman Yakup Beyin yanında bulunmuştur. Yazar, bu bölgede bulunduğu esnada bölgede cereyan eden bütün siyasî olayları bizzat görerek kaleme almış ve eserini oluşturmuştur.

Bunun yanında, eser birinci el tarihî kaynak statüsünde olup Yakup Beyin Çinlilerle ve Dunganlarla olan siyasî mücadeleleri yanında Kâşgar bölgesindeki Kıpçak ve Kırgızların bazı askerî faaliyetleri ile Hokand Hanlığı ve Buhara Hanlığının, siyasî tarihine dair kısaca bilgiler vermektedir (Kârî Ömer 1305; Gencal 2004: III.). Tüm bunların yanında yazar eserinde Kâşgar Hanlığının Osmanlı İmparatorluğu, Rus Çarlığı ve İngiliz Devletiyle olan siyasî ilişkilerine hiç temas etmemiştir. Metin boyunca yazar Yakup Beyin bütün askerî faaliyetleri yanında hangi şehri nasıl fethettiği ve bu şehirlere kimleri vali olarak atadığından da bahsetmektedir. Ayrıca eserde Yakup Beyin vefatından sonra Çinlilerin Doğu Türkistan'ı işgal etmeleriyle birlikte bölgedeki siyasî yapının dağılması ve sonuçları ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla yazarın XIX. yüzyılın ikinci yarısında kaleme almış olduğu bu eser, içerdiği siyasî, askerî ve tarihî bilgiler bakımından Doğu Türkistan tarihi için büyük bir öneme sahiptir.

Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çîn

Bu eser, Molla Bilal Nazimî tarafından Çağatay Türkçesinde kaleme alınmış olup genel itibariyle 1871 yılına kadar siyasî olarak bağımsız olan ve daha sonra aynı yıl Ruslar tarafından istila edilen İli, yani Gulca Hanlığının

geniş kapsamlı tarihidir. Yazar, eserini Doğu Türkistan coğrafyasında yazmıştır. Yazarın esere başlama tarihi metinde belirtilmemiştir. Metinden eserin H. 1293 M. 1876 tarihinde tamamlandığı anlaşılmaktadır (Nazımî 1880: 166). Eserin basma nüshasının basılmasına temel teşkil eden yazma nüshası hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Yazmalarla alakalı mevcut kataloglarda da bu eserle alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Daha sonra bu eser, N. N. Pantusov tarafından beş sayfalık Rusça bir giriş metniyle birlikte 1880 yılında Kazan'da bastırılmıştır. Bu baskıda eserin el yazmasının matbusu 161 sayfadan oluşmaktadır. Metnin içeriğine gelince yazar Gulca Hanlığının tebaasından ve devlet adamlarına yakın kişilerdendir. Bundan dolayı metinde kaleme alınmış olan olaylar yazar tarafından bizzat görülerek kaleme alınmıştır. Bu durum, yazarın eserine birinci el tarihi kaynak statüsü vermektedir. Metnin genelinde, eserde nesir olarak ele alınan tarihi olaylar daha sonra yazar tarafından manzum olarak kaleme alınarak açıklanmıştır. Bu eser Gulca Hanlığının siyasi tarihinin yanında sosyal, askerî ve kültürel tarihinden de bahsetmektedir. Yazar, eserine Gulca Őehrinin hangi han zamanında abad olduğu ve hangi han zamanında bu Şehirde isyanların başladığını belirterek başlar (Nazımî 1880: 8). Daha sonraki bölümlerde Gulca Hanlığının devlet büyükleri olan Emir Abdresl Bey (Nazımî 1880: 8, 12), Kazi Nasireddin Ahun (Nazımî 1880: 34), Sultan Muazzam Han (Nazımî 1880: 40), Sultan Őevket Ahun ve son emir Âlâ Hanın (Nazımî 1880: 136) Çinliler, Dunganlar ve Kalmuklarla olan savaşlarından ve askerî mücadelelerinden bahseder. Bu mücadelelerde hem Gulca Hanlığı hem de diğer taraflardan binlerce insan ölmüş ve bazı Őehirler harap olmuştur. Sonuçta Gulca Hanlığı askerî olarak güçsüz duruma düşünce Yakub Beyin kurmuş olduğu Kâşgar Hanlığının büyümesinden rahatsız olan Rus arlığı, bu hanlığın topraklarının daha fazla büyümemesi için hanlığı 1871 yılında işgal etmiştir. Sonuç olarak Molla Bilal Nazımî tarafından kaleme alınmış olan bu

eser, XIX. yüzyılda kurulmuş olan Gulca Hanlığının hem çevresindeki Çinliler, Kalmuklar, Dunganlar ve Şibelerle olan mücadeleleri, hem de hanlığın askerî ve siyasî faaliyetlerini bilmemiz ve anlamamız bakımından Türk tarihi araştırmacıları için eşsiz bir kaynaktır. Maalesef günümüze kadar bu kaynak hakkında kapsamlı bir inceleme yapılmamıştır.

Sonuç olarak hem XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan coğrafyasında kurulmuş olan Kâşgar, Gulca, Hoten Hanlığının askerî, siyasî, sosyal, kültürel, medeni durumu, hem de bu hanlıkların tebaasıyla iç içe yaşayan Çin, Dungan, Kalmuk, Şibo, Solonlar gibi diğer milletlerle siyasî, askerî ilişkileri üzerine bizlere önemli bilgiler sunan ve bölgede yaşayan çağdaş yerli tarihçiler tarafından Çağatay Türkçesinde kaleme alınan birinci el tarihi kaynak statüsüne sahip Molla Bilal Nazımî'nin *Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çîn*, Molla Musa Sayramî'nin *Târîh-i Emniyye*, Kârî Kurban Ali Halidî'nin *Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde*, ve *Tevarîh-i Hamse-i Şarkî*, Muhammed Kârî Ömer'in *Ceng-nâme*, Muhammed Alem'in *Tarih-i Kâşgar* adlı eserleri bu yüzyılın siyasî ve askerî olaylarını daha iyi anlama, analiz etme noktasında Türk dünyası tarih araştırmacılarına önemli bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla yukarıda zikredilen tarihi kaynaklarda verilmiş olan bilgiler, bu bölge üzerine araştırma yapan Türk dünyası tarih araştırmacıları tarafından objektif bir şekilde incelenirse Doğu Türkistan tarihinin XIX. yüzyılıyla ilgili siyasî, sosyal ve kültürel çalışmalara büyük katkı sağlayacağı ve bu alanda bilinmeyen yahut eksik bilinen birçok bilgiyi aydınlatacağı muhakkaktır.

Kaynaklar

- Alem M., (1893), *Tarîh-i Kâşgar*, Hoten: (Y.Y.).
- Buyar C., (2006), *Tarîh-i Emniye'nin* Transkripsiyonu ve Bilgilerinin Değerlendirilmesi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dmitriyeva L. V., (2002), *Katalog Tyurskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya Rassiyskoy Akademii Nauk*, Moskva: (Vostoçnaya LiteraturaYay.).
- Gencal B., (2007), *Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde'nin* Transkripsiyonu ve Bilgilerinin Değerlendirilmesi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- _____, (2004). *Alaylı Muhammed Kârî Ömer'in Ceng-nâmesi (Manzum Kâşgar Tarihi)*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Lisans Tezi.
- Kononova A. N., (1965), *Apisaniye Tyurskih Rukopisey İnstituta Narodov Azii*, c. I, Moskva: (Nauka Yay.).
- Nazımî Molla Bilal, (1880), *Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çîn*, Tıpkı basım. N.N. Pantusov, Kazan: (Kazan Üniversitesi Matb.).
- Halidî Kârî Kurban Ali, (1992), *Tevarih-i Hamse-i Şarki*, Çev. B. Tötenayev-A. Coldasov, Alma-Ata: (Örnek Matb.).
- Materialı po İstorii i Kulture Uygurskogo Naroda*, (1978), Redaktör: G. S. Sadvakasov, Alma-Ata: (NaukaYay.).
- Sayramî Molla Musa b. Molla İsa. (1905). *Tarih-i Emniyye. (İstoriya Vladeteley Kaşgarii)*. Tıpkı basım. N.N. Pantusov, Kazan: (Kazan Üniversitesi Matb.).